

# The educational goals of peaceful coexistence from the perspective of the Holy Quran with an emphasis on the interpretation of "Al-Mizan"

Salman Rezvan Khah<sup>1</sup>

## Abstract:

One of the problems that has plagued different societies, including multicultural societies, is the inability of people to co-exist peacefully with each other, which is confirmed by numerous examples of conflict between people and different groups in families and intra-society and inter-society incompatibilities. Islam, as the most perfect religion, has plans to achieve this peaceful coexistence; Based on this, the aim of the current research is to achieve the educational goals of peaceful coexistence from the perspective of the Holy Quran and emphasizing the interpretation of "Al-Mizan". The research method is content analysis, and based on that, the content of "Al-Mizan" commentary has been subjected to qualitative analysis in order to answer the research question. The research results point to six educational goals, which are: acquiring the ability to be present in the crowd, realizing educational justice, realizing free-thinking, cultivating the ability to understand and accept differences, cultivating the spirit of accepting peaceful coexistence, and acquiring the ability to validate values with the criterion of "reason" Based on Sharia".

**Keywords:** educational goals; Tafsir al-Mizan; Allameh Tabatabaei; Holy Quran; Peaceful coexistence.

مطالعات قرآنی  
و تفسیر

دوره اول  
شماره دوم  
پیاپی: ۲  
پاییز و زمستان  
۱۴۰۱

1. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Shiraz, Iran. s.kh.yass@gmail.com



## اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز از دیدگاه قرآن کریم با تأکید بر تفسیر «المیزان»<sup>۱</sup>

سلمان رضوان خواه<sup>۲</sup>

### چکیده:

یکی از مشکلاتی که امروزه دامن‌گیر جوامع مختلف، از جمله جوامع چندفرهنگی، شده است، عدم توانایی افراد در همزیستی مسالمت‌آمیز با یکدیگر است که نمونه‌های متعدد کشمکش میان افراد و گروه‌های مختلف در خانواده‌ها و ناسازگاری‌های درون جامعه‌ای و میان جامعه‌ای مؤید این اتفاق است. دین اسلام، به عنوان کامل‌ترین دین برای دستیابی به این همزیستی مسالمت‌آمیز، برنامه‌هایی دارد؛ بر این اساس، هدف پژوهش حاضر دستیابی به اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز از منظر قرآن کریم و با تأکید بر تفسیر «المیزان» است. روش پژوهش تحلیل محتوا است و بر آن اساس، محتوای تفسیر «المیزان» در جهت پاسخ به پرسش پژوهش، مورد تحلیل کیفی قرار گرفته است. نتایج پژوهش به شش هدف تربیتی اشاره دارد که عبارت است از: کسب شایستگی حضور در جمع، تحقق عدالت تربیتی، تحقق آزاداندیشی، پرورش سعه صدر و توانایی درک و پذیرش تفاوت‌ها، پرورش روحیه پذیرش همزیستی مسالمت‌آمیز و کسب توانایی اعتبارسنجی ارزش‌ها با معیار «عقل مبتنی بر شرع».

**واژه‌های کلیدی:** اهداف تربیتی؛ تفسیر المیزان؛ علامه طباطبایی؛ قرآن کریم؛ همزیستی مسالمت‌آمیز.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده است.

۲. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، شیراز، ایران. s.kh.yass@gmail.com

یکی از مشکلاتی که امروزه دامن‌گیر اغلب جوامع شده و دغدغه پژوهشگران این پژوهش نیز در همین راستاست، این است که بسیاری از مردم زیستن در کنار یکدیگر به صورت مسالمت‌آمیز را آموزش ندیده‌اند و بسیار دیده شده که گاهی بر اثر چالش‌های بسیار کوچک، گروه‌هایی به جان یکدیگر افتاده‌اند. زندگی با همزیستی مسالمت‌آمیز در کنار یکدیگر می‌تواند در سطوح مختلف مطرح باشد. برای مثال، همزیستی مسالمت‌آمیز بین اقوام مختلف یک جامعه یا چند کشور همسایه، بین معلم و دانش‌آموز، معلم و معلم، دانشجو - و دانشجو، زن و شوهر، اعضای یک خانواده با یکدیگر و... با این توصیف وجود جنگ‌های مختلف بین کشورها، اقوام و مذاهب، آمار بالای طلاق و مشکلاتی که به علت این تعارضات نیز در میان برخی از دانشجویان، دانش‌آموزان، معلمان و اساتید وجود دارد، گواهی بر اهمیت این مسئله است؛ همچنین وجود پرونده‌های مختلف از نزاع‌های خیابانی و خانوادگی دلیل دیگری برای وجود مشکلی به نام عدم همزیستی مسالمت‌آمیز است. منشأ این مشکلات و تعارضات می‌تواند در عدم توجه به این نکته باشد که انسان‌ها برای کامل شدن، به تعاون و همکاری و نهایتاً همزیستی نیاز دارند.

در خصوص ضرورت انجام پژوهش نیز باید گفت، ایران یکی از کشورهایی است که مهد فرهنگ‌ها و قومیت‌های مختلف است؛ از یک سو، به گونه‌ای در معرض مشکلاتی است که عدم وجود همزیستی مسالمت‌آمیز می‌تواند موجد آن باشد و از سوی دیگر، مطالعات پژوهشگران نشان از عدم وجود روش‌های مناسب جهت آموزش صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در ایران دارد؛ (فتحی و اجارگاه و دیگران، ۱۳۸۷ و هاشمی، ۱۳۸۸ و حاجی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۳ و فلاح نودهی، ۱۳۸۸) بنابراین می‌توان انتظار داشت که استفاده از یافته‌های این پژوهش بتواند در حل مسائلی که در کشور ما ممکن است به علت وجود فرهنگ‌ها و قومیت‌های مختلف و یا حتی به علت تفاوت سلیق به وجود بیاید، راهگشا باشد.

یکی از تفکراتی که برای همزیستی مسالمت‌آمیز حرف و ایده دارد، تفکر قرآن کریم است. اسلام و قرآن کریم، انسان را موجودی اجتماعی می‌داند و به همراهی و همزیستی فرد با سایر اعضای جامعه تأکید می‌کند: «انسان در صورتی می‌تواند به کمالات نوعی خود برسد و در زندگی سعادت‌مند شود که با سایر افراد تشکیل اجتماع دهد و در انجام اعمال حیاتی که انواع و اقسام بسیاری دارد و یک فرد به تنهایی نمی‌تواند همه آن‌ها را انجام دهد، با دیگران همکاری نماید. این امر، انسان

اجتماعی را نیازمند به قوانین و مقرراتی می‌سازد که حافظ حقوق افراد باشد و بهره‌هرکسی را از مزایای جامعه مشخص نمایند.» (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲/۲۶۵) علامه طباطبایی در این رابطه، معتقدند: «آیین مقدس اسلام یک روش کامل اجتماعی است و بدیهی است که سلامت کامل یک جامعه و بزرگ‌ترین آرزوی افراد، این است که منافع حیاتی آنان تأمین گردد و از کشمکش‌ها و تجاوزهایی که زندگی و صفای آن را تهدید می‌کند، به قدر امکان، جلوگیری شود تا انسان‌ها بتوانند با خیال آرام در شاهراه تکامل به سیر خویش ادامه دهند.» (همان، ۱۳۸۷: ۳۰۲)

یکی از مشکلاتی که در بررسی قرآن کریم وجود دارد، این است که امکان گرفتار شدن در دام تفسیر به رأی وجود دارد؛ لذا تصمیم گرفته شد که به یکی از منابع تفسیری مراجعه شود. در این میان، مشکل دیگر وجود منابع متعدد تفسیری بود؛ بنابراین با توجه به وجود منابع تفسیری متعدد در میان مفسران شیعه و سنی، در این پژوهش به تفسیر «المیزان» علامه طباطبایی تأکید شده و این تفسیر چراغ راه قرار داده شده است. یکی از دلایل انتخاب این تفسیر، از یک سو، نگاه عقلانی و استدلال-محوری است که علامه در تدوین این تفسیر داشته است و از سوی دیگر، توجه ایشان به موضوع صلح و همزیستی در جای جای تفسیر ارزشمند «المیزان» است.

برای یک بررسی علمی و مدون، به یک روش‌شناسی مشخص نیاز است که بر اساس آن بتوان به یافته‌های دقیقی دست یافت؛ بنابراین در ادامه، به صورت مبسوط به روش‌شناسی پژوهش اشاره می‌شود.

این پژوهش، از زمره پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی و از نوع تحلیل محتوای کیفی و استنباط قیاس نظری و توسعه مفهومی است. تحلیل محتوا عبارت است از شناخت و برجسته کردن محورها و خطوط اصلی یک متن یا متون مکتوب با هدف فراهم آوردن تحلیلی توصیفی. (ساروخانی، ۱۳۷۸: ۸۲) فیلیپ استون<sup>۱</sup> معتقد است، تحلیل محتوا روشی است که به گونه‌ای عینی و بر اساس قواعد معین، مشخصات ویژه را از یک پیام کشف می‌کند. (استون، ۱۹۹۶: ۵) بر اساس این شیوه، ابتدا تمام متن تفسیر «المیزان»، در ارتباط با موضوع پژوهش، بررسی و مطالب مرتبط در فیش‌های جداگانه، ثبت و نهایتاً طبقه‌بندی شد. در این راستا، برخی از ویژگی‌های انسان در قرآن کریم استخراج شد. سپس مبتنی بر این ویژگی‌های انسان‌شناختی، اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز استخراج گردید. هدف در تعلیم و تربیت، به معنای وضع نهایی و مطلوبی است که به طور



آگاهانه و سودمند تشخیص داده شده است و برای تحقق آن، فعالیت‌های مناسب تربیتی انجام می‌گیرد؛ بنابراین، هدف‌های تربیتی دارای سه کارکرد هستند: رهبری فعالیت‌های تربیتی، ایجاد انگیزه در فرد و ارائه معیاری برای ارزیابی فعالیت‌های تربیتی. ویژگی مشترک تمام اهداف تربیتی آن است که این اهداف نتیجه یک یا چند فعالیت تربیتی‌اند. (شکوهی، ۱۳۶۸: ۱۱۵)

ابزار پژوهش نیز به معنای خاص پژوهش‌های میدانی، در پژوهش استفاده نشده؛ ولی از برگه‌های فیش برداری به منظور گردآوری نتایج مطالعات مرتبط، استفاده شده است. باتوجه به اهمیت موضوع، پژوهش‌های متعددی در داخل و خارج از کشور انجام شده است که در ادامه به برخی از آن‌ها می‌پردازیم.

حجتی و سلمان (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «همزیستی پیروان ادیان توحیدی از دیدگاه قرآن و روایات»، به بررسی جایگاه همزیستی مسالمت‌آمیز بین ادیان الهی از منظر قرآن کریم می‌پردازد. این پژوهش که با بررسی آیات قرآن کریم و سایر منابع مرتبط انجام شده است، در پایان، نتیجه می‌گیرد که دین مبین اسلام راهکارهای عملی و اساسی را برای تأمین این همزیستی تعیین نموده است. پژوهشگران، همچنین در نتایج پژوهش اشاره می‌کنند که صلح و دوستی در عمق آموزه‌های اسلام نهفته است و خوی نیکو و محبت از اصولی است که مسلمانان باید به آن آراسته باشند. مدارا کردن با یکدیگر از جلوه‌های تعامل مسلمان با غیرمسلمان در جامعه اسلامی است. در سایه این صلح و دوستی، زمینه رشد و تکامل انسان‌ها و بالطبع جامعه فراهم می‌شود. در نتایج این پژوهش، همچنین، آمده است که قرآن کریم همواره حقوق اهل کتاب را محترم شمرده است. همچنین نحوه زندگی پیروان سایر ادیان در میان جوامع مسلمان را نیز مورد اهمیت قرار داده است.

فتحی و اجارگاه (۱۳۸۷) معتقد است یکی از عواملی که باعث ناسازگاری دانش‌آموزان در مدرسه و نهایتاً عدم همزیستی مسالمت‌آمیز بین آن‌ها می‌شود، مشارکت نکردن موزان در برنامه درسی است. در چنین وضعیتی، دانش‌آموزان فکر می‌کنند که هیچ‌گونه کنترل و اختیاری بر زندگی و تحصیل خود ندارند و نتیجه طبیعی این فرایند، آسیب دیدن عزت نفس و احساس خودارزشمندی آن‌هاست که خود یکی از مؤلفه‌های مهم حقوق بشر است.

حق پناه (۱۳۸۸) در پژوهشی، با عنوان «جنگ و صلح از منظر علامه طباطبایی»، با مراجعه به تفسیر «المیزان» و سایر آثار علامه طباطبایی و بررسی این آثار به روش کیفی به تبیین مفاهیم «جنگ»، «جهاد» و «دفاع» پرداخته و نهایتاً

نتیجه می‌گیرد که هدف اسلام از جهاد، دستیابی به منافع مادی و دنیوی نیست و جنگ را یک اصل برای پیشبرد مقاصد خود قرار نمی‌دهد.

هاشمی (۱۳۸۸) در رسالهٔ دکتری خود، با عنوان «بررسی همزیستی مسالمت‌آمیز به مثابهٔ هدفی تربیتی و بازتاب آن در کتاب‌های درسی مقطع متوسطهٔ آموزش و پرورش ایران»، تأکید دارد که در آموزش همزیستی، طراحان و مجریان برنامه‌ها باید فرایند درونی‌سازی ارزش‌ها، مهارت‌ها و رفتارهای همزیستی مسالمت‌آمیز عادلانه را مد نظر داشته باشند.

یونسکو (۲۰۰۷) در دومین نشست بین‌دولتی آموزش و پرورش منطقه‌ای در پژوهشی، با عنوان «آموزش و پرورش برای صلح و همزیستی»، طرحی را برای آمریکای لاتین و کارائیب مطرح کرد که آموزش و پرورش باکیفیت برای همه، بدان معناست که یک رویکرد مقایسه‌ای را اتخاذ می‌کند و این رویکرد نهایتاً می‌تواند در حوزهٔ همزیستی صورت گیرد و منجر به مدرسه‌ای بشود که مروج همزیستی مبتنی بر احترام متقابل و حل مناقشه به صورت صلح‌آمیز شود.

مارتینز و دیگران (۲۰۰۹) در پژوهشی، با عنوان «رسانه و هم‌اندیشی فرهنگ‌ها برای همزیستی فرهنگی»، قصد دارند با مطالعه عمیق، دانشی را تولید کنند که بتواند راهبردهایی را برای زندگی با یکدیگر ارائه دهد. آن‌ها قصد دارند نسل‌های آینده را برای استفادهٔ منتقدانه از رسانه تربیت کنند؛ چراکه معتقدند رسانه ابزار و کانالی برای ارتباطات انسانی، جستجوی اطلاعات و ابزاری برای تحقیقات، دارای آسیب‌هایی است که آن‌ها باید از این آسیب‌ها عبور کرده و گرفتار آن‌ها نشوند.

هررا تورس<sup>۲</sup> و آنتونیو<sup>۳</sup> (۲۰۱۲) در پژوهشی، با عنوان «ارزش‌پیش‌بینی‌کنندهٔ مهارت‌های اجتماعی در توانایی باهمزیستن در مدارس ابتدایی. مطالعهٔ تحلیلی در زمینهٔ تنوع فرهنگی»، عواملی چون تعادل شخصیتی<sup>۴</sup> و عزت نفس را سبب همزیستی مسالمت‌آمیز دانسته و از طرفی عواملی چون بی‌نظمی بالینی<sup>۵</sup> را مانع همزیستی میان دانش‌آموزان در مدرسه می‌دانند.

گراو<sup>۶</sup> و گارسایراگا<sup>۷</sup> (۲۰۱۷) در پژوهشی، با عنوان «یادگیری برای زندگی با هم:

1. Martins
2. Herrera Torres
3. Antonio
4. personal adjustment.
5. clinical maladjustment.
6. Grau.
7. Garcia-Raga.



چالشی برای مدارس در معرض زمینه آسیب‌پذیری اجتماعی»، به اجرای یک برنامه اجتماعی-فرهنگی در شهر والنسیا (اسپانیا) پرداخته‌اند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد، معلمان و دانش‌آموزان تأکید می‌کنند که ادامه کار در این راستا برای سرمایه‌گذاری در ایجاد یک مدرسه دموکراتیک که بر پایه همزیستی و مشارکت استوار باشد، ضروری است.

بامطالعه پیشینه‌های داخلی و خارجی پژوهش، چند نکته لازم به توضیح است که تمایز پژوهش پیش رو را نشان می‌دهد: اول این‌که اغلب پژوهش‌های انجام شده تنها به بررسی همزیستی مسالمت‌آمیز میان ملل مختلف و یا بعضاً فرهنگ‌های مختلف پرداخته‌اند. دوم این‌که به جز رساله دکتری هاشمی (۱۳۸۸) که به بررسی همزیستی مسالمت‌آمیز در برنامه درسی مدارس متوسطه پرداخته است، پژوهشی یافت نشد که نگاه تربیتی به موضوع همزیستی مسالمت‌آمیز داشته باشد. سوم این‌که در پیشینه پژوهش، دیده نشد که پژوهشی به استخراج اهداف همزیستی مسالمت‌آمیز مبتنی بر تفسیر «المیزان» پرداخته باشد. بر این اساس، وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های گذشته مشخص می‌شود. بنابراین سؤال پژوهشی در پژوهش حاضر عبارت است از این‌که: اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز از منظر قرآن کریم با تأکید بر تفسیر «المیزان» کدام‌اند؟

### یافته‌های پژوهش

در این بخش، ابتدا به بررسی مفهوم هدف پرداخته می‌شود و سپس اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز از منظر تفسیر «المیزان» مورد مطالعه قرار می‌گیرد. ضمن بررسی هر هدف تربیتی، به آن ویژگی از انسان که موجب هدف تربیتی است، اشاره می‌شود که منشأ هر هدف نیز مشخص شود.

### مفهوم هدف

در مورد اهداف باید گفت که انسان در فعالیت‌های فردی و اجتماعی خود از داشتن هدف و غایت‌گریز ندارد. (طباطبایی، ۱۳۶۱: ۸) داشتن هدف به این معنی است که فعل به گونه‌ای باشد که انجام آن مشتمل بر خیر باشد و همان محرک فاعل است در انجام یک فعل و همان باعث می‌شود که فاعل فعل را متقن و بی‌عیب انجام دهد و در نتیجه فاعلش در فعلش حکیم باشد؛ چون اگر هدف نبود، فعل لغو و بی‌اثر می‌شد. (همان، ۱۳۸۸: ۱۵/۵۸) این اهداف که بار تجویزی دارند، نشانگر وضعیت نهایی هستند که باید برای رسیدن به آن‌ها تلاش نمود.

## اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز

برای تبیین این اهداف تربیتی، هنگام مطالعه هر هدف، به آن ویژگی از انسان اشاره می‌کنیم که براساس آن ویژگی، هدف مورد نظر استنتاج شده است. این ویژگی‌ها گزاره‌های توصیفی هستی‌شناسی‌ای هستند که در وجود انسان به ماهوی انسان وجود دارد و لازمه دسترسی به اهداف تربیتی، توجه به این ویژگی‌های هستی‌شناسی است؛ یرای مثال، از ویژگی «مدنی بالطبع بودن انسان»، هدف «کسب شایستگی حضور در جمع» استنتاج می‌شود؛ لذا در بررسی این هدف، ابتدا ویژگی مورد نظر تشریح و سپس هدف مرتبط با آن ویژگی استنتاج و تبیین می‌شود.

### ۱. کسب شایستگی حضور در جمع

این هدف تربیتی، مبتنی بر ویژگی «مدنی بالطبع بودن انسان» است. انسان به دلیل نیازمندی یا کمال‌جویی و به لحاظ ساختار شخصیت، موجودی اجتماعی است و هویت او به حد قابل توجهی (بخصوص در آغاز زندگی) و در عرصه زندگی اجتماعی ساخته و پرداخته می‌شود... البته باید توجه داشت که از منظر اسلام دیدگاه فردگرایانه و جامعه‌گرایانه، مورد تأیید نیست، بلکه دیدگاه معتدل و بینابینی که به فرد و جامعه، هر دو، اهمیت می‌دهد، مورد توجه است. به سخن دیگر، فرد و اجتماع در یکدیگر تأثیر متقابل دارند و سرنوشت این دو به هم گره خورده است. (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۷۰-۷۱)

علامه طباطبایی در این رابطه می‌نویسد: «انسان در میان تمامی جانداران، موجودی است که باید اجتماعی زندگی کند و این مطلب احتیاج به بحث زیاد ندارد؛ چراکه فطرت تمامی افراد انسان چنین است؛ یعنی فطرت تمام انسان‌ها این معنا را درک می‌کند. قرآن کریم هم با بهترین بیان در بسیاری از آیات، از این حقیقت خبر داده است. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴/۱۴۴) بنابراین، این هدف تربیتی که مبتنی بر ویژگی «مدنی بالطبع بودن انسان» است، در واقع، یکی از چشم‌اندازها یا اهداف همزیستی مسالمت‌آمیز را نشان می‌دهد که در فعالیت‌های تربیتی خود، باید آن را مد نظر قرار دهیم. موضوع این هدف کسب شایستگی‌های زندگی در میان جامعه است تا از این طریق به بهترین شکل، حقوق، وظایف و مسئولیت‌های خود را نسبت به هم‌نوعان خود بشناسد و آگاهانه و با عشق برای عمل به آن وظایف و مسئولیت اقدام کند. مقصود در هدف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز، آشناساختن فرد با روحیات اجتماعی و آموختن راه و رسم زندگی با دیگران و آنگاه پرورش روحیه تعهد و التزام عملی به انجام وظایف خویش است.





در خصوص اهمیت توجه به هدف مورد نظر، صاحب «المیزان» معتقد است: «اولین ندایی که از بشر برخاست و برای اولین بار بشر را دعوت نمود که به امر اجتماع اعتنا و اهتمام بورزد و آن را از کنج اهمال و زاویۀ تبعیت حکومت‌ها خارج نموده و موضوعی مستقل و قابل بحث حساب کند، ندایی بود که شارع اسلام و خاتم انبیا(ص)، افضل الصلوة والسلام، سر داد و مردم را دعوت کرد به پیروی از آیاتی که از ناحیۀ پروردگار، به منظور سعادت زندگی اجتماعی و پاکی آنان، نازل شده است. (همان: ۱۶۷).

باتوجه به این هدف تربیتی است که علامه تفکر اجتماعی را راه حلی اختلافات بشری می‌داند و معتقد است، افراد جامعه باید همواره به نفع اجتماع فکر کنند و از خودخواهی بپرهیزند؛ یعنی نفع خود را در نفع جامعه و ضرر خود را در ضرر جامعه بدانند و برای اقدام به هر کار یا تصمیمی قبل از نفع خود، مصالح و منافع جامعه را در نظر بگیرند و هرگز به کاری که به ضرر جامعه است، اقدام نکنند؛ حتی اگر برای خودشان سود داشته باشد. با چنین طرز تفکری، جامعه دارای شخصیت واحدی می‌گردد و اختلاف از آن رخت می‌بندد (همان). ایشان در همین رابطه، می‌نویسد: «هیچ چاره‌ای جز این نیست که تک تک افراد اجتماع قسمتی از حریت و آزادی خود را فدای قانون و سنت جاری در اجتماع کند و از آزادی مطلق و بی‌قید و شرط خود چشم‌پوشد تا به خاطر این فداکاری و در مقابل این گذشت، از پاره‌ای مشتهیات خود بهره‌مند گردد و بقیه افراد اجتماع نیز به قسمتی از آزادی خود برسند. (همان: ۵۵۰/۱۰)

مرحوم طباطبایی در وصف شایستگی‌های اجتماعی مؤمنان می‌نویسد: «آن‌ها مانند دیدبانانی هستند که اجتماع خود را به سوی خیر سوق می‌دهند؛ یعنی امریه معروف و نهی از منکر نموده، حدود خدائی را حفظ می‌نمایند، نه در حال انفراد نه در حال اجتماع، نه در خلوت و نه در ظاهر از آن حدود تجاوز نمی‌کنند. (همان، ۵۳۹/۹)

بنابراین، می‌توان گفت هدف نامبرده، نشان از تلاش برای اجتماعی شدن متریبان دارد. البته این اجتماعی کردن ضرورتاً به معنای هم‌رنگ شدن فرد با جامعه نیست؛ چراکه از نظر علامه در کنار وظایف اجتماعی عمومی، قابلیت‌ها و ویژگی‌های فردی نیز باید مورد توجه قرار گرفته و به جای فشار آوردن بر افراد برای یکدست کردن ویژگی‌ها، تلاش شود که هرکس در ظرف وجودی خویش رشد کند و به کمال شایسته خود دست یابد. (همان، ۵۷۰/۱)

مرحوم علامه، به طور مشخص در این باره، می‌نویسد: «چیزی که هست، انسان

از آنجائی که موجودی است اجتماعی و طبیعتش او را به سوی زندگی گروهی سوق می‌دهد و لازمهٔ این سوق دادن این است که انسان اراده‌اش را میان ارادهٔ همه و فعلش را میان فعل همه قرار دهد و لازمه‌اش این است که در برابر قانونی که اراده‌ها را تعدیل می‌کند و برای اعمال انسان حدود مرز درست می‌کند، خاضع گردد؛ لذا باید بگوییم، همان طبیعتی که آزادی در اراده و عمل را به او داد، دوباره همان طبیعت به عینه اراده و عملش را محدود و آن آزادی را که در اول به او داده بود، مقید نمود. (همان، ۴/ ۱۸۳) بنابراین در دستیابی به هدف مورد نظر، باید توجه داشته باشیم که کسب شایستگی به این معنا است که از یک سو فرد بتواند با جامعه و اعضای جامعه تعامل و مشارکت فعال داشته باشد و از سوی دیگر، ضمن حفظ ویژگی‌های فردی در رشد فردی خود نیز بکوشد و مانع از استحلال شخصیت فردی‌اش در گروه و جامعه شود. (صادق زاده، ۱۳۸۸: ۳۴-۳۵) و همچنین با مشارکت فعال در جامعه به رشد و کمال جامعه نیز کمک کند.

## ۲. تحقق عدالت تربیتی

این هدف تربیتی، از ویژگی برابری انسان‌ها در آفرینش، استنتاج شده است. همهٔ افراد بشر از یک اصل (آدم و حوا) نشئت گرفته‌اند. هیچ انسانی بر انسان دیگر، به لحاظ اصل آفرینش، فزونی و برتری ندارد؛ لذا تفاوت‌های طبیعی (نژادی، قومی، جنسی، وراثتی و غیره)، موجود بین انسان‌ها بر مبنای حکمت الهی و صرفاً برای شناسایی آدمیان است که نمی‌تواند به خودی خود معیار هیچ‌گونه برتری باشد. (دبیرخانهٔ شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۶۳)

براین اساس، از نظر اسلام، امکان شکل‌گیری یک جامعهٔ اخلاقی جهانی واحد، بر اساس ارزش‌ها، منافع و نهادهای مشترک بشری تحت حاکمیت واحد اسلامی، وجود دارد؛ درحقیقت، اسلام تلاش می‌کند تا وحدت اندیشه و نظر را میان همهٔ انسان‌ها پدید آورد و عوامل واگرایی، مانند طایفه‌گرایی، نژادپرستی و تبعیض طلبی را نفی می‌کند. (سیمبر و قربانی شیخ‌نشین، ۱۳۸۹: ۲۷۲)

اسلام همهٔ تبعیض‌ها و برتری‌جویی‌های ناشی از قدرت، ثروت، ملیت، قومیت، رنگ، نژاد، طبقه و جایگاه اجتماعی را نفی می‌کند و تنها و به شکل انحصاری، ایمان و تقوا را ملاک اصلی برتری انبای بشر از یکدیگر معرفی می‌کند. علامه در این باره می‌فرماید: «در اسلام، افراد اجتماع همه نظیر هم هستند. چنین نیست که بعضی بر بعضی دیگر برتری داشته باشند و یا بخواهند برتری و تفاخر نمایند. تنها تفاوتی که بین مسلمین هست، همان تفاوتی است که قریحه و استعداد، اقتضای آن را دارد و از آن ساکت نیست و آن تنها و تنها تقوا است که



زمام آن به دستِ خدای تعالی است نه به دست مردم و این خدای تعالی است که می‌فرماید: "يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ؛ ای مردم ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و ملت‌ها و قبیله‌ها قراردادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ بی‌تردید گرامی‌ترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شماست." (حجرات/۱۳) با این حساب در رژیم اجتماعی اسلام، بین حاکم و محکوم، امیر و مأمور، رئیس و مرئوس، حرّ و برده، مرد و زن، غنی و فقیر، صغیر و کبیر و... هیچ فرقی نیست؛ یعنی از نظر جریان قانون دینی در حق‌شان برابرند و همچنین از جهت نبود تفاضل و فاصله طبقاتی در شئون اجتماعی در یک سطح و یک افق‌اند.» (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴/۱۹۵) بنابراین، با توجه به این ویژگی، هدفِ تحقق عدالت تربیتی، معنادارتر می‌شود. این هدفِ تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز، نشان می‌دهد که برای گروه‌ها و اقوام و طبقات مختلف جامعه باید تلاش شود که از فرصت‌های تربیتی عادلانه برخوردار شوند؛ چراکه «عدالت، اساسی‌ترین ارزش اجتماعی است که معیار آن رعایت حقوق افراد، متناسب با وسع و ویژگی‌های آنان است.» (همان: ۴۱) اگر عدالت و برابری میان گروه‌ها برقرار نشود، با اعمال قدرت و فشار گروه قوی‌تر، همزیستی تحمیلی میان گروه‌ها به وقوع می‌پیوندد که در آن گروه ضعیف‌تر، مقهور شده و با اکراه سازش را می‌پذیرد و چون در این سازش احقاق حقوق صورت نگرفته است، احتمال خشونت و کشمکش وجود دارد.

این هدف در دیدگاه علامه با عبارت «ایفاء به قسط» عنوان شده است و منظور از آن، عمل به عدالت، بدون هرگونه اجحاف، است. درضمن، اعتقاد علامه بر این است که «ایفاء به قسط» تکلیفی است که هرکس به اندازه وسع طاقت خویش بر عهده دارد. (همان، ۵۱۸/۷) مرحوم علامه، همچنین در تحقق عدالت، به تربیت «قومین به قسط» نیز توجه داشته و معتقد است، «قومین به قسط» کسانی هستند که در کامل‌ترین معنا، قائم به قسط و عدالت هستند؛ یعنی نهایت مراقبت را به خرج می‌دهند تا تحت تأثیر هوای نفس یا عواطف، از راه وسط (عدالت) منحرف نشوند. از نظر علامه یکی از پیامدهای «قیام به قسط»، پیروزی حق و دوام جامعه است. (همان، ۱۷۵/۵-۱۷۷) بنابراین مرحوم علامه در تحقق هدفِ تربیتی، به دو سطح توجه دارد؛ در سطح اول، پرورش افرادی مطمح نظر است که در حد وسع خویش، «عامل به عدالت» باشند و در سطح دوم که فراتر از سطح اول است، پرورش افرادی مورد نظر است که «قائم عدالت» باشند. پس با توجه به آنچه گفته شد، برای تحقق عدالت تربیتی در همزیستی مسالمت‌آمیز باید مریبان

در رفتارهای خود متوجه پرهیز از هرگونه تبعیض میان افراد با گروه‌ها و طبقات مختلف باشند و این را به متربیان خود نیز بیاموزند که با توجه به این هدف تربیتی، در رفتارها و تعاملات مرتبط با همزیستی مسالمت‌آمیز، تلاش کنند که به سطوح گفته شده در عدالت تربیتی نائل شوند.

### ۳. تحقق آزاداندیشی

خداوند انسان را موجودی آزاد و انتخاب‌گر آفریده است و این آزادی در ذات اوست؛ در حقیقت، اگر آزادی از انسان گرفته شود، انسانیت از او گرفته شده است. چگونگی آفرینش حضرت آدم و حضرت حوا و تناولشان از شجره ممنوعه، برخلاف دستور صریح خداوند، گواه این مدعاست؛ «وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ»؛ و گفتیم ای آدم! تو و همسرت در این بهشت سکونت گیرید و از هر جای آن که خواستید، فراوان و گوارا بخورید و به این درخت نزدیک نشوید (که اگر نزدیک شوید) از ستمکاران خواهید شد.» (بقره/ ۳۵)

بدیهی است یکی از مهم‌ترین جلوه‌های آزادی و اختیار انسان، آزادی در پذیرش عقیده و ایمان است. گرایش انسان به آزادی عقیده از امتیازات و برتری‌های انسان است که ریشه در فطرت حقیقت‌جویی وی دارد. دین اسلام هیچ‌گاه با رویکرد انحصارگرایی دینی، پیروان ادیان دیگر را مجبور به پذیرش اسلام نکرده، بلکه ادیان، اعتقادات و باورهای آنان را به رسمیت شناخته است. مرتضی مطهری که خود از شاگردان برجسته علامه طباطبایی بود، در این باره، می‌نویسد: «هر مکتبی به ایدئولوژی خود ایمان و اعتقاد و اعتماد داشته باشد، به ناچار باید طرفدار آزادی اندیشه و آزادی تفکر باشد. برعکس، مکتبی که ایمان و اعتقاد به خود ندارد، جلوی آزادی اندیشه و آزادی تفکر را می‌گیرد. این‌گونه مکاتب می‌خواهند مردم را در محدوده خاص فکری نگه‌دارند و از رشد افکارشان جلوگیری کنند.» (مطهری، ۱۳۶۱: ۹) ایشان در ادامه می‌نویسند: «من به همه این دوستان غیرمسلمان اعلام می‌کنم، از نظر اسلام، تفکر آزاد است؛ شما هر طور که می‌خواهید، بیندیشید و هر طور می‌خواهید، عقیده خودتان را ابراز کنید. به شرطی که فکر واقعی خودتان باشد، هر طور که می‌خواهید بنویسید، بنویسید؛ هیچ‌کس مخالفتی نخواهد کرد.» (همان، ۱۱)

بنابر آنچه در سطور بالا اشاره شد، می‌توان دریافت که براساس ویژگی «آزادی انسان در اندیشیدن و پذیرش اندیشه‌ها»، می‌توان به اهمیت هدف تحقق آزاداندیشی پی برد. این هدف تربیتی، نشان از آن دارد که متربیان در مواجهه



با دیگران، باید از یک سو، خود در پذیرش آرای دیگران آزادی داشته باشند و از سوی دیگر، به آزادی دیگران در پذیرش آزادانه آرا و اندیشه‌ها توجه داشته باشند.

در خصوص جایگاه آزاداندیشی در اسلام، علامه معتقد است: «می‌بینیم که در سایر رژیم‌ها، زورمندان عقیده و فکر خود را بر نفوس تحمیل می‌کنند و با زور و توسل به شلاق و شمشیر و یا چماق تکفیر و یا قهر کردن و روی گرداندن و ترک آمیزش و... غریزه تفکر را در انسان‌ها می‌میرانند، ولی ساحت مقدس اسلام و یا به عبارت دیگر، ساحت «حق و دین قویم» منزه از آن است و حتی منزه از تشریح حکمی است که این روش را تأیید کند. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴/۲۰۷)

علامه معتقد است، اساس دین متکی بر حفظ معارف الهی است و درعین حال در طرز تفکر، به مردم آزادی داده است. (همان، ۱۹۹) بنابراین، آزاداندیشی سبب می‌شود، اگر فردی دلیل رفتار یا اندیشه‌ای را بفهمد، آن را می‌پذیرد و اگر نفهمد، فوراً آن را رد نمی‌کند و برای فهمیدن دلیل و فلسفه آن به بحث و تدبر می‌پردازد و پس از فهمیدن، بدون رد و اعتراض، آن را می‌پذیرد. (همان، ۳/۵۷۴).

نکته مهمی که در آزادی اندیشه باید بدان توجه داشت، این است که آزادی اندیشه به این معنا نیست که در ارائه هر آنچه به ذهنمان رسید، آزاد باشیم. علامه در این باره، می‌نویسد: «این قسم آزادی به ما اجازه نمی‌دهد که نظر شخصی خود یا شبهه‌ای که داریم، قبل از عرضه به قرآن و به رسول خدا(ص) و به پیشوایان هدایت، در بین مردم منتشر کنیم؛ برای اینکه انتشار دادنش در چنین زمانی، در حقیقت، دعوت به باطل و ایجاد اختلاف بین مردم است؛ آن هم اختلافی که کار جامعه را به فساد می‌کشانند؛ و این طریقه بهترین طریقه‌ای است که می‌توان به وسیله آن، امور جامعه را تدبیر و اداره کرد؛ چون هم راه تکامل فکری را بر روی جامعه باز می‌گذارد و هم شخصیت جامعه و حیات او را از خطر اختلاف و فساد حفظ می‌کند. (همان، ۴/۲۰۷) بنابراین می‌بینیم، آزادی اندیشه که قرار است در قالب هدف به همزیستی مسالمت‌آمیز منجر شود، به دلیل عدم درک صحیح آن، می‌تواند منجر به اختلاف و فساد در جامعه شود.

#### ۴. پرورش سعه صدر و توانایی درک و پذیرش تفاوت‌ها

خداوند انسان‌ها را با وجود اشتراکات بسیار، در نوع استعدادها و عواطف و علائق طبیعی، فطرت الهی، بهره‌مندی از عقل و اراده و اختیار و برخی خصوصیات (بالفعل و بالقوه) متفاوت (به لحاظ جسمی، فکری، جنسی‌جنسیتی) آفریده است. براساس این تفاوت‌ها، چگونگی و میزان مسئولیت و نیز گستره زمینه‌ها،

امکانات و فرصت‌های تکامل یا تنزل در انسان نیز گوناگون است. (دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۶۷)

متأله علامه، در این خصوص، بر این عقیده است که در عالم انسانی، نوعی تفاوت وجود دارد که از آن گریزی نیست و آن تفاوت در طبیعت افراد است که منشأ بنیه‌ها می‌گردد. ترکیبات بدنی در افراد متفاوت است و تفاوت در ترکیبات بدنی، موجب تفاوت در استعداد‌های جسمی و روحی می‌شود و این نوع تفاوت‌ها به علاوه تفاوت‌های ناشی از عوامل محیطی، موجب ظهور اختلاف در سلیقه‌ها و آرزوها و اعمال انسان‌ها می‌گردد. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۸۱/۸۱) بنابراین، اختلاف در طبیعت، از سنت‌های الهی است. اختلاف در بینش و منش انسان‌ها یک امر بدیهی است که از طبیعت اندیشه و عقل بشری و اختلافات موجود در نظام آفرینش نشئت گرفته است. «گویی تضاد و اختلاف، منشأ خیرات قائمه جهان بوده و نظام عالم بر آن استوار شده است.» (مطهری، ۱۳۸۳: ۸۱/۱۸۸) این اختلاف می‌تواند در قومیت، نژاد، عقیده یا امثال آن باشد. قرآن کریم در این باره، می‌فرماید: *يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا؛* ای مردم! ما شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را ملت ملت و قبیله قبیله گردانیدیم تا با یکدیگر شناسایی متقابل حاصل کنید» (حجرات/ ۱۳)

علامه در تفسیر این آیه می‌نویسد: «اختلافی که در خلقت آنان دیده می‌شود که شعبه شعبه و قبیله قبیله هستند، تنها به این منظور در بین آنان به وجود آمده که یکدیگر را بشناسند تا اجتماعی که در بینشان منعقد شده، نظام پذیرد و ائتلاف در بینشان تمام گردد؛ چون اگر شناسایی نباشد، نه پای تعاون در کار می‌آید و نه ائتلاف. پس غرض از اختلافی که در بشر قرار داده شده، این است نه اینکه به یکدیگر تفاخر کنند؛ یکی به نسب خود ببالد، یکی به سفیدی پوستش فخر بفروشد و یکی به خاطر همین امتیازات موهوم، دیگران را در بند بندگی خود بکشد و یکی دیگری را استخدام کند و یکی بر دیگری استعلا و بزرگی بفروشد و در نتیجه کار بشر به اینجا برسد که فسادش تری و خشکی عالم را پر کند و حرث و نسل را نابود نموده، همان اجتماعی که دواى دردش بود، درد بی درمانش شود. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۸۱/۸۸-۸۸۸-۸۸۹) لذا هدف تربیتی مورد نظر بر برخورد توأم با سعه صدر با اندیشه‌ها و رفتارهای متفاوت دیگران تأکید دارد. بدیهی است در آموزش این هدف، متربی باید بیاموزد که سعه صدر و احترام تا زمانی وجود دارد که آرا و اندیشه‌ها و رفتارهای متفاوت - (و گاه متعارض) آسیبی به ارزش‌های اسلامی وارد نکند.



هدف تربیتی می‌تواند به منظور نزدیک کردن اقوام و خرده فرهنگ‌های متعدد و متنوع در جامعه، استفاده شود تا به شکل‌گیری، تثبیت و ارتقای فرهنگ و ارزش‌های مشترک در جامعه بپردازد؛ بنابراین هدف بیان شده، می‌تواند در جهت بهبود روابط افراد جامعه باشد؛ زیرا افراد تا هنگامی که از یکدیگر فاصله بگیرند و تحمل شنیدن دیدگاهی جز دیدگاه خود را نداشته باشند، قادر نیستند فراتر از چهارچوب اطلاعات و تجارب خود بیندیشند و یا به تجزیه و تحلیل بی طرفانه آرای دیگران بپردازند؛ بنابراین ضمن عدم درک متقابل یکدیگر، نمی‌توانند روابط مسالمت‌آمیز و یکپارچه‌ای داشته باشند.

منظور علامه از سعه صدر در این هدف، همانا پذیرش هرسخن حقی با بصیرت نسبت به آن است؛ یعنی فرد هرسخنی را به خوبی بشنود و اگر حق بود، بپذیرد. (همان، ۳۸۷/۱۷) این مفهوم از سعه صدر، دربرگیرنده این معنا است که فرد در برابر آرای دیگران، قدرت تحمل داشته باشد و نظرات مخالف را بشنود؛ زیرا تا وقتی چنین روحیه‌ای در او نباشد، تحمل کافی برای شنیدن انبوه اندیشه‌ها و رفتارهای موجود در جامعه را ندارد. پس نمی‌تواند حق را از میان آن‌ها بیابد؛ اما اگر بصیرت هم نداشته باشد، شنیدن آرای دیگران نه تنها به او کمکی نمی‌کند، بلکه ممکن است او را تحت تأثیر اندیشه‌های انحرافی قرار دهد و از مسیر حق خارج نماید. با توجه به هدف تربیتی، می‌توان گفت که نظر علامه در این خصوص، همانا هدف پرورش روحیه تحمل آرای مخالف و قدرت تحلیل آگاهانه آن‌ها به منظور کشف حقیقت است. نکته مهم در این رابطه، آن است که سعه صدر به معنای پذیرش نیست و همچنین، آنگاه که ملاحظه شود اصحاب یک اندیشه یا رفتار با اندیشه‌ها و رفتارشان به دنبال آسیب‌رساندن به ارزش‌های اسلامی هستند، دیگر سعه صدر، به معنای شنیدن آرا و احترام به آن‌ها، مورد نظر نبوده و تجویز اسلام در این موقعیت مبارزه با این اندیشه‌ها، عقاید و رفتارهای خصمانه است.

### ۵. پرورش روحیه پذیرش همزیستی مسالمت‌آمیز

یکی از ویژگی‌های انسان این است که فطرتاً گرایش به همزیستی مسالمت‌آمیز دارد. علامه در خصوص این گرایش فطری انسان، معتقد است: «فطرت اقتضا دارد که تمامی نوع بشر در يك مجتمع گرد هم آیند، زیرا این معنا ضروری و بدیهی است که طبیعت دعوت می‌کند به اینکه قوای جدای از هم، دست به دست هم دهند و با تراکم یافتن تقویت شوند و همه یکی گردند تا زودتر و بهتر به هدف‌های صالح برسند و این امری است که (حاجت به استدلال ندارد و) در نظام طبیعت می‌بینیم که ماده اصلی، در اثر تراکم شدن عنصری با عنصر دیگر، عنصری را



تشکیل می‌دهد و سپس چند عنصر در اثر یکجا جمع شدن، فلان جماد را و سپس نبات و آنگاه حیوان و سرانجام در آخر انسان را تشکیل می‌دهد.» (همان، ۱۹۷/۴) همچنین در رابطه با هماهنگی فطرت انسان با صلح و همزیستی خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ؛ قتال بر شما واجب شده است؛ درحالی‌که آن را مکروه می‌دارید و چه بسا چیزها که شما از آن کراهت دارید؛ درحالی‌که خیرتان در آن است و چه بسا چیزها که دوست می‌دارید؛ درحالی‌که شر شما در آن است و خدا (خیر و شر شما را) می‌داند و خود شما نمی‌دانید.» (بقره/۲۱۶) همان‌طور که از این آیه برمی‌آید، جنگیدن بر مؤمنین سخت بوده و از طرفی، گرایش به همزیستی و صلح داشته‌اند.

علامه طباطبایی در توضیح این آیه می‌نویسد: «تربیت‌شدگان قرآن، حتی از آزار یک مورچه هم پرهیز دارند و نسبت به همهٔ خلائق رأفت و مهر دارند. چنین کسانی البته از جنگ و خونریزی کراهت دارند؛ هرچند دشمنان‌شان کافر باشند، بلکه دوست دارند با دشمنان هم به مدارا رفتار کنند و آمیزشی دوستانه داشته باشند. وجه اول باتوجه به آیات عتاب مناسب‌تر است؛ علاوه بر این، تعبیر «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ» که به صیغهٔ مجهول آمده، مؤید وجه اول است. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲/۲۴۷)

مفهوم «اصلاح ذات‌بین» که قرآن کریم در آیهٔ اول سورهٔ مبارکهٔ انفال، صراحتاً به آن توصیه می‌کند، از جمله مفاهیمی است که در تفسیر «المیزان» به آن پرداخته شده است و ناظر بر هدف تربیتی «پرورش روحیهٔ پذیرش همزیستی در جامعهٔ اسلامی» است. به عقیدهٔ علامه، هرگاه روابط بین دو دسته از مسلمانان به تیرگی گرایید، بر دیگر مسلمانان واجب است که به اصلاح این روابط اقدام کرده و صلح را بین آنان برقرار سازند. (همان، ۶/۹ و ۴۷۰/۱۸) پس مسلمانان نه تنها به حسن معاشرت توصیه شده‌اند، بلکه در ایجاد صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز نیز باید پیش‌قدم بوده و از این وضعیت استقبال کنند.

علامه در نمونهٔ دیگری از اهمیت پذیرش همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان و مسیحیان اهل نجران در سیرهٔ پیامبر اسلام (ص)، به گروهی از مسیحیان اشاره می‌کند که نزد پیامبر اسلام رفتند و گفتند که ما با شما مباحله نمی‌کنیم و توان جنگ با شما را نداریم، اما حاضریم مصالحه کنیم و شما اجازه دهید ما بر دینمان بمانیم و پیامبر (ص) نیز مصالحه با آنان را پذیرفت. (همان، ۳۳۶۵) نمونهٔ دیگری از این مصالحه و استقبال از همزیستی و پرهیز از کشمکش،





زمانی است که رسول خدا(ص) مردم بنی النضیر را محاصره کرد، به طوری که کاملاً در چنگال او قرار گرفتند و به ناچار حاضر شدند هر چه آن جناب خواست، بدهند و در آخر این طور با ایشان مصالحه کرد که جان خود را سالم برگرفته از سرزمین و وطن خود بیرون شوند و ایشان را به اذراعات شام گسیل بدارد؛ و برای هر سه نفر از ایشان یک شتر و یک مشک آب داد. (همان، ۱۹/۳۶۰)

موارد فوق تنها بخشی از نمونه های متعددی است که نشان می دهد مشی اسلام و مسلمانان و هدف آنان همواره گرایش به همزیستی مسالمت آمیز با دیگران و استقبال از این وضعیت بوده است؛ مگر آنکه گروه مقابل ضرر و زیانی برای جامعه مسلمین داشته باشند که در آن صورت، تجویز اسلام دفاع و مبارزه با کسانی است که قصد تجاوز دارند.

## ۶. کسب توانایی اعتبارسنجی ارزش ها با معیار «عقل مبتنی بر شرع»

منظور از عقل در این مبحث، همان است که امام صادق(ع) در پاسخ به پرسش یکی از صحابه از معنای عقل می فرماید: «مَا عُدَّ بِهِ الرَّحْمَنُ وَأُكْتُسِبَ بِهِ الْجَنَانُ؛ عقل چیزی است که به وسیله آن خدا پرستش شود و بهشت به دست آید.» (کلینی، ۱۳۸۸: ۱۱/۱) نیز پیامبر اکرم در تعریفی مشابه می فرماید: «يَا عَلِيُّ الْعَقْلُ مَا أُكْتُسِبَتْ بِهِ الْجَنَّةُ وَطُلِبَ بِهِ رِضَى الرَّحْمَنِ؛ ای علی! عقل چیزی است که با آن بهشت و خشنودی خداوند مهربان به دست می آید.» (ابن بابویه، ۱۳۶۸: ۴/۳۶۹)

علامه نیز در تعریف اصطلاحی واژه عقل می نویسد: «آن قوه ای که به وسیله آن خیر از شر و حق از باطل تمایز می یابد، عقل نامیده می شود.» (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲/۳۷۴) از نظر علامه، دأب و رسم قرآن بر ذکر علل و اسباب تعلیماتش است و از اطاعت و تقلید کورکورانه و بدون دلیل نهی می کند و اینکه خدای تعالی امر می کند به یادآوری این نعمت، اساسش رسم و عادت است که قرآن کریم دارد و آن این است که تعلیمات خود را با ذکر علل و اسباب بیان نموده (همان، ۳۵۷۲) علامه معتقد است عقل عامل تمایز انسان از سایر آفریده ها و نیرویی است که به وسیله آن می توان حق و باطل و خوب و بد را از یکدیگر تشخیص داد. به همین دلیل است که اساس همه مفاسد اجتماعی و فردی در تحلیل نهایی اعمالی است که به بطلان حکومت عقل منجر می شوند. (همان، ۲۲۸۳) ایشان با تأکید بر پرهیز از هواهای نفسانی در واقع به همراهی عقل با شرع تأکید کرده و می نویسد چه در انسان و چه در جامعه باید عقل حکومت کند و نه هواهای نفسانی. (همان، ۱۳۸۵: ۱۲) بنابراین در هدف تربیتی، تلاش می شود که متری هنگام برقراری روابط توأم با همزیستی مسالمت آمیز با دیگران و در برخورد با آرا و اندیشه ها و

نیز رفتارهای متفاوت، منفعل نباشد و به صورت فعال به اعتبارسنجی ارزش‌های آشکار یا پنهان حاکم بر آن اندیشه‌ها و رفتارها بپردازد و در پذیرش یا رد آن رفتارها و اندیشه‌ها از ملاک «عقل مبتنی بر شرع» استفاده کند.

نکته قابل توجه در بررسی هدف تربیتی این است که این عقل‌ورزی چهارچوبی دارد. صاحب تفسیر «المیزان» در ذیل آیه ۱۰۳ سوره آل عمران می‌نویسد: «خدای تعالی بندگان را امر فرموده که هیچ سخنی را نپذیرند و هیچ امری را اطاعت نکنند؛ مگر بعد از آنکه وجه آن سخن و فلسفه آن اطاعت را فهمیده باشند و آنگاه از این دستور کلی، دو مورد را استثناء نموده و دستور داده که نسبت به خود او تسلیم مطلق باشند و همین دستور خود را هم توجیه می‌فرماید به اینکه خدای تعالی تنها کسی است که مالک علی‌الاطلاق ایشان است. پس ایشان حق ندارند بخواهند؛ مگر چیزی را که او خواسته باشد؛ تنها باید کاری را بکنند که خدا از ایشان خواسته و خلاصه به تصرفات خدا در ایشان تن در دهند.

مورد دوم اینکه به ایشان امر فرموده که آنچه را رسول او ابلاغ می‌کند به طور مطلق اطاعت کنند و همین دستور را نیز این‌طور توجیه می‌فرماید که چون رسول خدا\* از پیش خود چیزی نمی‌گوید و دستوری نمی‌دهد، آنچه می‌گوید، ابلاغ دستورات خداست؛ پس درحقیقت، این دو مورد هم استثنا نشده؛ چون خود این دو دستور و یا به عبارت دیگر، آن دو اطاعت بی‌چون و چرا را هم توجیه کرده و برایش دلیل آورده است. (همان، ۱۳۸۸: ۳/ ۵۷۲) بنابراین یکی از اهداف همزیستی مسالمت‌آمیز باید توجه به حاکمیت عقل مبتنی بر شرع برای مواجهه فعالانه در مقابل آرا، اندیشه‌ها، رفتارها و ارزش‌های متفاوت و گاه متناقض باشد.

### نتیجه‌گیری

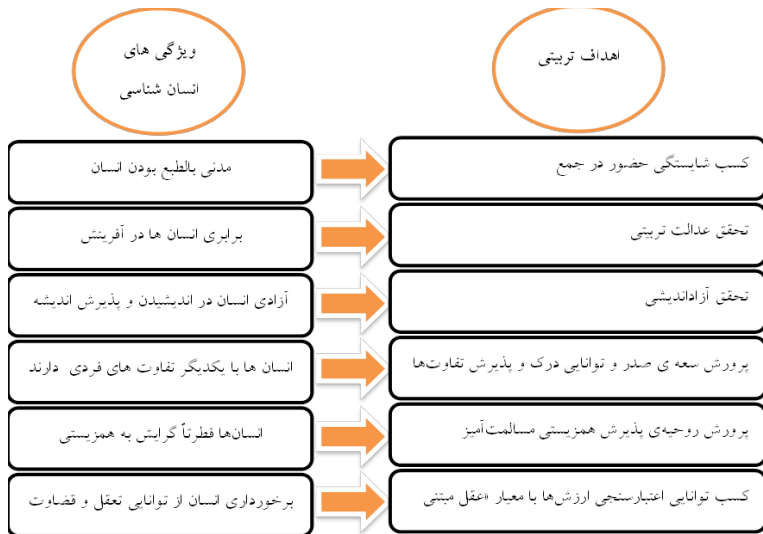
آموزه‌های اسلام و مخصوصاً قرآن کریم و تفسیر «المیزان»، ضمن تحفظ بر اصول و بنیادهای فکری خود، به سبب توجه به انسان و زندگی اجتماعی او، همواره مدافع و بلکه ترویج‌دهنده همزیستی مسالمت‌آمیز بوده است. پژوهش حاضر در این رابطه، تلاش کرده به احصاء و بررسی اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز از منظر قرآن کریم و به ویژه تفسیر «المیزان» به عنوان یک تفسیر جامع که به جنبه اجتماعی زندگی انسان توجه کرده است، بپردازد. هریک از این اهداف تربیتی، از یکی از ویژگی‌های انسان‌شناسی استنتاج شده است که در نمودار ۱ به طور دقیق، ارتباط هرکدام از این اهداف با ویژگی انسان‌شناسی مربوطه نشان داده شده است. نهایتاً اینکه در این رابطه، شش هدف تربیتی استنتاج شده است که عبارت‌اند از: کسب



شایستگی حضور در جمع، تحقق عدالت تربیتی، تحقق آزاداندیشی، پرورش سعه صدر و توانایی درک و پذیرش تفاوت‌ها، پرورش روحیه پذیرش همزیستی مسالمت‌آمیز و کسب توانایی اعتبارسنجی ارزش‌ها با معیار «عقل مبتنی بر شرع» که این اهداف می‌تواند چشم‌انداز همه مربیان امر تعلیم و تربیت برای دستیابی به روش‌های لازم برای برقراری همزیستی مسالمت‌آمیز میان متربیان باشد. بدیهی است این متربیان، علاوه بر دانش آموزان، سایر افراد جامعه نیز که در ارتباط با گروه‌های مختلف هستند، می‌باشد.

در پایان این بخش، به منظور باهم‌نگری، ارتباط بین ویژگی‌های انسان‌شناسی و اهداف تربیتی مترتب بر آن‌ها در شکل ۱ نشان داده می‌شود.

### نمودار ۱. ویژگی‌های انسان‌شناسی و اهداف تربیتی همزیستی مسالمت‌آمیز



## منابع فارسی

۱. قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند.
۲. ابن بابویه، محمد بن یعقوب (۱۳۶۸). «من لایحضره الفقیه»، ترجمه محمد جواد غفاری. تهران: نشر صدوق.
۳. حاجی زاده، هانیه و مرتضی کریمی (۱۳۹۳). «تحلیل برنامه درسی قصد شده و اجرا شده دوره راهنمایی بر اساس مؤلفه‌های آموزش صلح یونسکو»، پژوهش در برنامه ریزی درسی، ۱۱(۱۵)، ۹۲-۱۰۹.
۴. حجتی، محمدباقر و بلال سلمان (۱۳۸۵). «همزیستی پیروان ادیان توحیدی از دیدگاه قرآن و روایات»، پژوهش دینی، ۵(۱۳)، ۲۹-۵۰.
۵. حق پناه، رضا (۱۳۸۸). «جنگ و صلح از منظر علامه طباطبایی». اندیشه، سال ۱۵(۱)، ۷۷-۱۲۰.
۶. دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). «مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران». تهران: انتشارات وزارت آموزش و پرورش.
۷. ساروخانی، باقر (۱۳۷۸). «روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی». تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۸. سیمبر، رضا و ارسلان قربانی شیخ‌نشین (۱۳۸۹). «اسلام‌گرایی در نظام بین‌الملل: رهیافت‌ها و رویکردها». تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۹. شکوهی، غلامحسین (۱۳۶۸). «مبانی و اصول آموزش و پرورش». مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۰. صادق زاده، علیرضا (۱۳۸۸). «طرح تدوین سند ملی آموزش و پرورش، گزارش تلفیق نتایج نظری (فلسفه تربیت). ویراست ۱۱». تهران: وزارت آموزش و پرورش.
۱۱. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۱). «اندیشه‌های بنیادین اسلام». تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۲. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۲). «اسلام و انسان معاصر». قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۳. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۷). «تعالیم اسلام». قم: بوستان کتاب.
۱۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۸). «المیزان فی تفسیر القرآن». ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. فتحی و اجارگاه، کوروش و معصومه اسلامی (۱۳۸۷). «بررسی میزان توجه به آموزش صلح در برنامه درسی دوره ابتدایی از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، کارشناسان برنامه ریزی درسی و معلمان دوره ابتدایی شهر تهران». نوآوری‌های پژوهشی، ۷(۲۵)، ۴۹-۷۶.
۱۶. فلاح نودهی، معصومه (۱۳۸۸). «بررسی مؤلفه‌های آموزش صلح یونسکو در اسناد و مدارک جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳-۸۵)». سند چشم‌انداز بیست‌ساله ایران، اهداف کلی آموزش و پرورش ایران، اهداف دوره متوسطه. دانشور رفتار، ۱۶(۳۶)، ۵۵-۶۸.
۱۷. کلینی، یعقوب (۱۳۸۸). «اصول کافی». ترجمه علی‌اکبر غفاری. تهران: دارالکتاب اسلامی.
۱۸. مطهری، مرتضی (۱۳۶۱). «بیرامون انقلاب اسلامی». قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. مطهری، مرتضی (۱۳۸۳). «مجموعه آثار». تهران: صدرا.
۲۰. هاشمی، سید جلال (۱۳۸۸). «بررسی همزیستی مسالمت‌آمیز به مثابه هدفی تربیتی و بازتاب آن در کتاب‌های درسی مقطع متوسطه آموزش و پرورش ایران». پایان‌نامه دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه شهید چمران اهواز.
21. Grau, R; García-Raga, L. (2017). Learning to Live Together: A Challenge for Schools Located in Contexts of Social Vulnerability, Journal of Peace Education, v14 n2 p137-154.
22. Herrera-Torres, L; Bravo Antonio, I. (2012). Predictive Value of Social Skills in Living Together at Primary School. Analysis in a Cultural Diversity Context, Journal of New Approaches in Educational Research, v1 n1 p13-21.
23. Martins-S. (2009). The media and the meeting of Cultures in pro of Cultural Coexistence. Comunicar, vol 32 p 223-230.
24. Stone, P. (1996). The General Inquirer: Acomputer Approach to Content Analysis. Cambridge: Viking.

## References

1. Holy Quran. Translated by Mohammad Mehdi Fouladvand.
2. Ibn Babouyeh, Muhammad bin Yaqub (1368). "Man Laihzara Al-Faqih", translated by Mohammad Javad Ghafari. Tehran: Sadouq Publishing.
3. Hajizadeh, Haniyeh and Morteza Karmi (2013). "Analysis of the planned and implemented middle school curriculum based on the components of UNESCO peace education", Curriculum Research, 11(15), 109-92.
4. Hojjati, Mohammad Baqer and Bilal Salman (2015). "Coexistence of followers of monotheistic religions from the perspective of the Qur'an and hadiths", Religious Research, 5(13). 29-50.
5. Haqqanah, Reza (2008). "War and peace from the perspective of Allameh Tabatabai". Andisheh, year 15(1), 77-120.
6. Secretariat of the Supreme Council of the Cultural Revolution (2013). "Theoretical foundations of the fundamental transformation in the formal public education system of the Islamic Republic of Iran". Tehran: Publications of the Ministry of Education.
7. Sarukhani, Bagher (1378). "Research methods in social sciences". Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
8. Simbar, Reza and Arslan Ghorbani Sheikhneshin (1389). "Islamism in the international system: approaches and approaches". Tehran: Imam Sadegh University Press.
9. Shokohi, Gholamhossein (1368). "Basics and principles of education". Mashhad: Astan Quds Razavi.
10. Sadeghzadeh, Alireza (1388). "Plan for compilation of the national document of education and training, report on the synthesis of theoretical results (philosophy of education). Edition 11". Tehran: Ministry of Education.
11. Tabatabai, Mohammad Hossein (1361). "Fundamental Thoughts of Islam". Tehran: Academic Publishing Center.
12. Tabatabai, Mohammad Hossein (1382). "Islam and contemporary man". Qom: The Islamic Publications Office of the Qom Seminary Community of Teachers.
13. Tabatabai, Mohammad Hossein (1387). "Teachings of Islam". Qom: Boştan Kitab.
14. Tabatabai, Mohammad Hossein (1388). "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an". Translated by Seyyed Mohammad Baqer Mousavi Hamdani. Qom: Islamic Publications Office.
15. Fathi Vajargah, Korosh and Masoumeh Eslami (1387). "Investigating the amount of attention paid to peace education in the primary school curriculum from the perspective of education experts, curriculum planning experts and primary school teachers in Tehran". Research innovations. 7(25). 49-76.
16. Fallah Nodehi, Masoumeh (2008). "Investigating the components of UNESCO peace education in the documents of the Islamic Republic of Iran (1383-1985): Iran's 20-year vision document, the general goals of Iran's education, the goals of secondary education". behavior scholar 16(36). 55-68.
17. Kliny, Jacob (2008). "Usul al-Kafi". Translated by Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Islamic Library.
18. Motahari, Morteza (1361). "About the Islamic Revolution". Qom: Islamic Publications Office.
19. Motahari, Morteza (1383). "Collection of Works". Tehran: Sadra.
20. Hashemi, Seyed Jalal (2008). "Investigation of peaceful coexistence as an educational goal and its reflection in Iran's high school textbooks". PhD thesis, Department of Philosophy of Education, School of Educational Sciences, Shahid Chamran

University of Ahvaz.

21. Grau, R; García-Raga, L. (2017). Learning to Live Together: A Challenge for Schools Located in Contexts of Social Vulnerability, *Journal of Peace Education*, v14 n2 p137-154.

22. Herrera-Torres, L; Bravo Antonio, I. (2012). Predictive Value of Social Skills in Living Together at Primary School. Analysis in a Cultural Diversity Context, *Journal of New Approaches in Educational Research*, v1 n1 p13-21.

23. Martins-S. (2009). The media and the meeting of Cultures in pro of Cultural Coexistence. *Comunicar*, vol 32 p 223-230.

24. Stone, P. (1996). *The General Inquirer: Acomputer Approach to Content Analysis*. Cambridge:Viking.